

Tijd, aandacht en verstillings in de kunst

Joke J. Hermsen

Wat vermag de kunst nog in deze hectische tijden? Kan zij een antwoord bieden op de drukte en complexiteit van ons bestaan? Toen Keunstwurk mij vroeg hierover een essay te schrijven, stemde ik daar graag in toe. Over deze kwestie heb ik sinds mijn boek *Stil de tijd* lang nagedacht, toen ik een toenemende stress, vermoeidheid en tijdsdruk om me heen waarnam. Kan de kunst ons wellicht wat rust en verstillings bieden, zodat we weer een beetje op adem kunnen komen en na kunnen denken over wat ons nog bezielt?

In mijn boek *Stil de tijd* heb ik onder meer met het werk van Mark Rothko laten zien dat kunst ons van het strakke keurslijf van de klok kan bevrijden en een andere ervaring van tijd weet aan te boren. Een paar jaar geleden was er de grote overzichtstentoonstelling van zijn werk in het Gemeentemuseum in Den Haag. Zodra ik de zaal binnenliep en voor een van zijn grote, abstracte doeken ging staan, merkte ik al dat ik niet langer werd opgejaagd door de snel wegtikkende uren van de klok, maar dat ik in een andere, veel rijkere en meer persoonlijke ervaring van tijd terecht was gekomen. Die tijd leek me niet alleen beter te 'passen' en minder rusteloos en opgejaagd te maken, maar ook tot reflectie en bezinning aan te sporen.

'Velen van ons smeken om een handvol stilte', schreef Mark Rothko in 1943, 'een stilte waarin we kunnen wortelen en groeien.' Sinds die tijd lijkt het rumoer van de wereld alleen maar toegenomen en daarmee ook ons verlangen naar rust en verstillings. Want de 21^e-eeuwse mens heeft het maar druk. Hij combineert werk met zorgtaken en hobby's, en tussendoor volgt hij de actualiteit op de voet, op wel drie of vier verschillende beeldschermen, iPads en telefoons. Technologische ontwikkelingen volgen elkaar in zo'n rap tempo op, dat we het soms amper nog kunnen bijbenen, laat staan onze houding ertoe kunnen bepalen. Vele uren brengen we voor grote en kleinere beeldschermen door, hetgeen behoorlijk hard werken

voor ons brein betekent; alle informatie moet nu eenmaal verwerkt worden. Het beste zou zijn onze hersens overdag minstens een paar uur hersteltijd te gunnen, maar dat komt er meestal niet van. We zijn al met al in een merkwaardige, paradoxale verhouding tot de tijd komen te staan. Ondanks alle tijdbesparende machines die we de afgelopen eeuw ontwikkeld hebben, in het huishouden, het transport en de industrie, denken we dat we minder tijd hebben dan ooit hiervoor. Sinds we arbeid in kloktijd gingen meten, is die toch al schaarse tijd steeds meer een economisch principe geworden. Onze ervaring van tijd wordt immers steeds meer door schaarste en versnelling gekenmerkt, twee economische principes bij uitstek, getypeerd.

De gevolgen van de tijdsdruk en de technostress liggen er niet om: we schrijven alleen in Nederland ruim twee miljoen recepten per jaar uit om de symptomen van stress, *burnout*, depressiviteit en slaap- en concentratiestoornissen te bestrijden. Het wordt misschien ook eens tijd dat we ook de uitknop van onze apparaten weten te vinden. In plaats van voor een computer of televisie te gaan zitten, kunnen we beter naar een concert, expositie of museum gaan.

'Pas als de klokken zwijgen, komt de ware tijd tot leven', schreef de Amerikaanse schrijver William Faulkner. We vergeten voor even het voortrazen van de klok en ook het rumoer van de

Tentoonstelling Mark Rothko, foto: Gemeentemuseum Den Haag

wereld lijkt te worden gedempt en naar de achtergrond verdreven. Kunst in al zijn verschillende verschijningsvormen kan niet alleen de klok laten zwijgen en de ervaring van een ‘ware’ tijd oproepen, maar ook ruimte scheppen voor introspectie en reflectie.

Volgens de klassiek Griekse filosofen heeft de tijd twee gezichten. Aan de ene kant is er Chronos, waarvan ons woord chronologie is afgeleid: het is de lineaire en meetbare tijd die wij keurig in partjes hebben opgedeeld – de uren, minuten en seconden - om afspraken te kunnen maken, transport te regelen, zaken te kunnen doen. Een uitermate praktische tijd, waarmee we de wereld hebben ingericht, maar het is vooral een sociale, wereldse tijd.

De tijd heeft echter ook nog een ander gezicht, meenden de Griekse filosofen, en die noemden ze Kairos of ‘de god van het geschikte moment.’ En dan wordt het pas echt interessant. Want die Kairos tijd was volgens Erasmus, een kleine twintig eeuwen later, nog altijd de tijd van de verandering, van het inzicht en ‘de kuur tegen alle kwalen’. Hoe kunnen we deze Kairos tijd begrijpen?

Kairos is geen meetbare of kwantitatieve tijd, maar een kwalitatieve tijd, die niet op universele afspraken gebaseerd is noch van buitenaf wordt opgelegd, maar vanuit de mens zelf ervaren wordt. Kairos moet als een ‘tussentijd’ gezien worden, zoals ook de titel luidt van de expositie ‘De tussentijd’, die afgelopen jaar in Museum Voorlinden gehouden werd. Kunstenaars, musici, dichters, denkers en schrijvers herkennen die tussentijd, omdat het de tijd van de diepe concentratie is. Ook voor de Griekse filosofen was Kairos de tijd van de creativiteit: het was het ‘geschikte moment’ waarop het roer omgegooid of een nieuwe weg in geslagen kon worden.

We kennen deze ervaring allemaal. Als we ons ergens heel goed op concentreren, lijken we steeds meer van de kloktijd los te komen. We vergeten de tijd, zeggen we dan, maar eigenlijk bedoelen we dat we in een andere tijd terecht zijn gekomen. Het verwijst ook naar het verschil tussen tijd hebben, of meestal denken niet te hebben, en zelf tijd zijn. Kairos wordt als een ‘innerlijke tijd’ begrepen, waarin al onze indrukken, sensaties, gevoelens en ervaringen die we tijdens ons leven hebben opgedaan liggen opgeslagen zonder dat we ons deze bewust herinneren. ‘Innerlijke tijd’ bestaat eenvoudigweg uit alle tijd die we (geweest) zijn; het is een vlak onder ons bewustzijn sluimerende tijd, die we alleen kunnen ervaren als we rust nemen, een pas op de plaats maken, naar muziek luisteren, een boek lezen of naar kunst kijken.

Dat is wat ons hopelijk tijdens Leeuwarden-Fryslân 2018 kan overkomen. We laten onze zorgen even voor wat ze zijn, en proberen ons leven ‘af en toe op zijn beloop te laten’ om tot innerlijke reflectie te komen. Alles wat onze blik van prestatie, status, ambitie of economische nut afwendt, weet die dimensie van ‘zelf tijd zijn’ te ontsluiten. Mijmeren, mediteren, wandelen, maar ook die ons het dagdromen nog aangenamer en eenvoudiger maakt.

In *Stil de tijd* heb ik geprobeerd het ‘dubbele gezicht’ van de tijd voor een moderne lezer weer aanschouwelijk te maken. Hoewel het er uiteraard niet om gaat tussen Chronos en Kairos te kiezen, is het wel van belang om een evenwicht tussen beiden tot stand te brengen. Zo niet, dan verliezen we de toegang tot onze eigen, persoonlijke geschiedenis en vervreemden we ook van de bron van onze creativiteit. In deze tijden van economische crisis en drastische bezuinigingen op kunst en cultuur, wordt gemakshalve wel eens vergeten dat juist de diverse kunstuitingen kunnen inspireren dit evenwicht te herstellen, waardoor ook de almaar stijgende ziektekosten tegen stress en chronische vermoeidheid weer eens naar beneden kunnen.

Behalve dat de kunst momenten van rust en bezinning kan scheppen, kan zij ook de vervreemding van de mens ten opzichte van zichzelf een halt toe roepen. In

Meer Dwarskijkers?

Woensdag 13 december

Slow Art – Over de kunst van traagheid en stilte

In razende vaart stormen we op het Culturele Hoofdstad-jaar 2018 af. Ben je al tijden volop aan de slag als maker of producer in het kader van LF2018? Of ben je gewoon iets te vaak ‘drukdrukdruk’? Deze editie van Dwarskijkers is speciaal voor alle jakkeraars, drukdoeners en bezige bijen die even op de pauzeknop willen drukken. Laten we voor de Culturele Hoofdstad-storm losbarst stilstaan bij de waarde en kwaliteit van rust. Want nemen we nog wel de tijd om doelloos voor ons uit te staren en inspiratie en creativiteit tot ons te laten komen? En hoe kun je stilte, traagheid en rust als kwaliteiten verwerken in kunst, wat is de waarde van slow art?

Programma

We zijn te gast bij een prachtige en rustgevende locatie: de Groate Kerk in Sint Jacobiparochie. Om in de juiste modus te komen starten we de avond om 18.00 uur met een wandeling in de omgeving. Na een welverdiende kop snert en een gezamenlijke oefening in slow art starten we met de lezing van Joke Hermsen. Daarnaast nemen een paar (taal-)kunstenaars ons mee in de kunst van slow art. Tot slot gaan we aan de hand van vragen in de interactieve mentimeter met elkaar in gesprek over de waarde van rust en stilte voor creativiteit en kunst en hoe daar voldoende ruimte voor te maken.

Woensdag 13 december, 17.45 - 22.00 uur
Groate Kerk, Sint Jacobiparochie
Aanmelden via: www.keunstwurk.nl

Dwarskijkers is een debatcyclus van Keunstwurk en De Reis over Kunst en Maatschappelijke ontwikkeling.

Mark Rothko, Gemeentemuseum Den Haag, Foto: Pulp Collectors

die zin biedt zij daadwerkelijk een antwoord op de alom klinkende oproep van de economie, die ons tot steeds sneller handelen en steeds meer consumeren aan zet.

Zonder rust, aandacht en verstillung, is de ervaring van zelf tijd zijn kortom niet mogelijk. Als we op belangeloze wijze naar de verschillende kunstuitingen van Leeuwarden-Fryslân 2018 kijken, komt Kairos al gauw om het hoekje gluren en kan ons ‘op het geschikte moment’ een nieuw inzicht, een nieuwe gedachte of een vergeten herinnering schenken. Deze kan bijvoorbeeld de vorm aannemen van een *mémoire involontaire*, een niet bewust opgeroepen maar ons spontaan invallende herinnering, waaraan de Franse romancier Marcel Proust in zijn epos *Op zoek naar de verloren tijd* zoveel bladzijden wijdde. De herinnering die dankzij het dopen van een madeleine in de lindebloesemthee wordt losgeweekt, heeft volgens Proust een inspirerende en geestverruimende werking. We kijken daarna met net iets andere ogen naar ons zelf en naar de wereld, want we hebben een fractie van onze onbewuste verleden tijd aan ons bewuste heden toegevoegd. Kunst die tot her/inneren motiveert, spoort in die zin ook aan tot verandering, tot groei, kortom tot worden. Mark Rothko beweerde ooit dat hij met zijn werk kloktijdloze momenten wilde scheppen, omdat alleen dan een nieuwe waarheid of betekenis kan oplichten. Met zijn grote, abstracte doeken probeerde hij naar eigen zeggen ‘mensen daarheen te brengen waar ze hun menselijkheid weer kunnen ervaren.’ Wachten, rust nemen of niets doen werd door Rothko’s favoriete filosoof Friedrich Nietzsche ook wel de ‘windstilte van de ziel’ genoemd, die aan elk creatief proces voorafgaat. Na het wachten en her/inneren opent

zich de immer wijkende horizon van ons denken en komt het nieuwe in aantocht.

We spreken dan van een bezielde ervaring, die zowel onze geest als ons gemoed verrijkt en verdiept. De ziel is geen verstard of immobiel principe, maar is dat wat leven inblaast en in beweging doet komen. Elke beeldend kunstenaar, schrijver of musicus weet dat hij vanuit het meest bijzondere van zijn eigen geschiedenis de universele taal van zijn discipline moet openbreken, om niet alleen zijn persoonlijke signatuur in het werk te kunnen achterlaten, maar ook om zijn toeschouwers, luisteraars of lezers te kunnen bereiken.

Als het de kunstenaar lukt om een glimp van die eigen ziel, dit ‘ragfijne weefsel van driften, affecten en herinneringen dat zich in de loop van een leven onderhuids vormt’, zoals Nietzsche de ziel en daarmee ook de ‘innerlijke tijd’ omschreef, in het werk te laten oplichten, weet het zijn publiek te raken en te bezielen. Behalve door meer rust te nemen en bij tijd en wijle uit de *ratrace* van de economische tijd te stappen, kan de kunst onze intuïtie voor de andere tijd van Kairos aanwakkeren. Een bezoek aan Leeuwarden-Fryslân 2018 is dus eigenlijk een win-win situatie. Naast rust en ontspanning, valt ons ook nog her/innering, bezieling en inspiratie ten deel. Wat een rijkdom. ■

Joke Hermsen (1961) is skriuwer en studearre letterkunde en filosofie. Fan har ferskynde krektlyn de esseebondel ‘Melancholie van de onrust’. Op it stuit wurket se oan har nije roman mei de wurktitel ‘Rivieren keren nooit terug’. Sjoch ek: www.jokehermsen.nl.